

UYGURCADA ETTİRGEN VE EDİLGEN*

KAUSATIV UND PASSIV IM UIGHURISCHEN

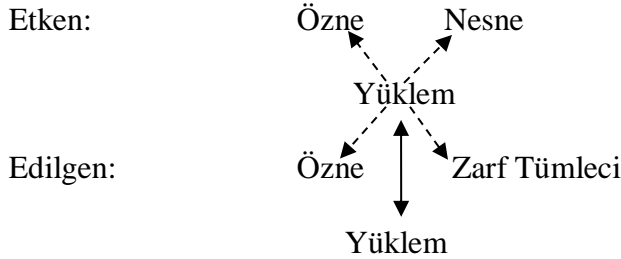
Klaus RÖHRBORN**

Çeviren: Sıdıka DURSUN***

ÖZ

Bu çalışmada Uygurcadaki *-ot-* ekinin ettirgenlik ve edilgenlik olmak üzere iki ayrı işlevi olduğundan söz edilmektedir. Bu iki ayrı işlev sözdizimsel, anlambilimsel ve sözlükbirimsel farklarla da paralellik göstermektedir. Ancak temel fark sözdizimsel düzeydedir. Buna göre *-ot-* eki almış fiillerle oluşan cümlelerden *+qa* ekiyle kurulanlar yapı ve anlam bakımından açıkça ettirgen olarak yorumlanırken, *üzä* edatıyla kurulanlar edilgen olarak yorumlanabilmektedir.

Eski Türkçede çatı eylemleri ya da çatı ile ilgili henüz ayrıntılı bir çalışma bulunmamaktadır. Belli ki, Annemarie v. Gabain ve diğer Turfan-Texte editörleri, Uygurcada “normal” etkenin yanında bir edilgenin de bulunabileceğinden kuşkulandırmamışlar. Örneğin *-ot-* ekiyle genişletilen fiiller ile oluşturulmuş söz öbeklerini edilgen olarak çevirirler.¹ Aslında bu yapılar yapısal olarak Hint-Avrupa dillerindeki edilgen yapılar karşılık gelir: Hint-Avrupa dillerindeki bu üç bölümlü edilgen yapı, sözdizimsel ilişkilerin etken karşısındaki tipik bir dönüşümünü göstermektedir. Etken cümlelerin nesnesi, edilgen cümlelerin öznesi olur. Özne zarf tümlecine dönüşür. Yüklem biçimbilimsel dönüşümlere uğrar:

* Central Asiatic Journal, 16, 1972, Harrasowitz, Wiesbaden, s. 70-77. Ayrıca, bu çevirinin orijinal metnine şu siteden ulaşılabilir: <https://www.jstor.org/stable/41926923> (6.10.2017)

** Prof. Dr., Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Klaus.Roehrborn@phil.uni-goettingen.de

*** Öğr. Gör. Dr. Başkent Üniversitesi, e-mail: sdursun@baskent.edu.tr

¹ Bkz. Hüen-tsang II 1782, 1788; TT X Anm. 526 vd.

Biçimsel farklılığa rağmen, etken ve edilgen cümle arasında anlambilimsel benzerlikler de bulunur.²

Uygurcada, “normal” etkenlikten, Hint-Avrupa dillerindeki etken ve edilgen yapıların ayrıldığı yolla ayrılan cümleler de vardır. Uygur Altun Yaruk Sutralarında yer alan şu etken cümleyi inceleyelim: *laçin qapdi kiçigin*ⁱ “doğan, (güvercinlerin) küçüğünü kapdı”.³ Aynı metinde, istemsiz olarak edilgen yapıyla tercüme edilen bir karşılığa da rastlıyoruz: *üç kögürçgän atayı laçinga qavitur ärkän*ⁱⁱ “üç güvercin yavrusu doğan tarafından tutulurken (yakalanırken).⁴ İlk cümledeki öznesi (*laçin*), ikinci cümlede “yönelme durum eki”ⁱⁱⁱ diye adlandırılan *+qa* ile yapılan zarftır. İlk cümledeki nesnesi (*kiçigin*), ikinci cümlede özneye karşılık gelir (*üç kögürçgän atayı*). İlk cümledeki yüklemi (*qap-*), ikinci cümlede *-ot-* ekiyle genişletilen *qavit-* olarak yer alır. İki cümle arasındaki ilişki, Hint-Avrupa dillerindeki etken-edilgen ilişkisiyle örtüşür. Böylelikle Uygurcada bir edilgenin de olduğu görülür. Bu durumda sorun çözülmüş müdür?

II.

Bununla birlikte, bu yapılardaki fiil sıklıkla bir ettirgenlik eki olarak ortaya çıkan *-ot-* ile genişletildiği için bazı Türkologlar sözü geçen Uygurca yapıların edilgen olduğundan kuşkuludur. Orientalistik El Kitabı^{iv}’nda OMELJAN PRITSAK *-ot-* ekinin çift işlevine atıfta bulunarak, “Eski Türkçede özel bir edilgenin gelişemediğini” yazar.⁵ Benzer şekilde, Sovyet Türkolog NASILOV da edilgen olarak yorumlanabilecek *-ot-* eki almış bazı fiillerin, ikincil geçişliliği eylemin öznesine yönelttiği için ettirgen nitelikte olduğu kanısındadır. NASILOV, örnek olarak *sävit-* fiilini verir ve “sevilmek”^v diye çevirir (sevgiye neden olmak gibi).⁶

Bu tür kuşkuların arkasında *-ot-* ekinin açık bir tasnifi olması gerektiği, bu ekin temelde ettirgenlik eki olduğu varsayımı bulunur. Ettirgen fiilli bazı yapılar edilgen gibi görünebilir. Ama edilgen değildirler, aksine edilgen sadece hedef dildeki çeviri karşılığıdır. Eğer gerçekten ettirgen cümleler ile edilgen cümleler yapı olarak tamamen aynıysa, eylemi edilgen kabul etmek için hiçbir neden yoktur. Ama eğer önemli yapısal farklılıklar bulunuyorsa *-ot-* ekini çok işlevli kabul etmek önerilir.

III.

² Kimi anlambilimsel farklılıklar, etken ve edilgen arasında bulunması muhtemel, stilistik varyantlar olarak görülür ve dikkate alınmaz.

³ Suv Ms. Berlin T II S 32 A 1 verso, Zeile 4 (=RADLOFF 633, 22).

⁴ Suv 620, 21.

⁵ PRITSAK 42.

⁶ Nasilov 29 F.

Öncelikle, ^{-o}t- ekinin ettirgen kullanımı için: *biti-* “yazmak” fiilinden, *bitit-*^{vi} “yazdırmak, yazmasını sağlamak”⁷, *oql-* “okumak” fiilinden *oqit-*^{vii} “okutmak, okumasını sağlamak”⁸ vs. türetilir. Bir eyleme yönlendirilen kişiyi belirtmek için ettirgen fiillerle birlikte *+qa* ekiyle oluşturulmuş bir yönelme durumu kullanılır: *anta ötrü batra xatun ilig bägkä ät’özin sävitkälir üçün*^{viii} “Onun için Batra Hatun, hükümdarın kendisini sevmesini sağlamak için...”⁹ *+qa* ile yapılan bu yönelme kullanımı bu durum ekinin eski evrensel-bölgesel anlamına dayanır.¹⁰ Ettirgen cümlelerdeki yönelme eki anlambilimsel olarak bulunma ekidir. ^{-o}t- eki ile genişletilmiş fiiller, edilgen olarak yorumlanan yapılarda da *+qa* ekli yönelme durumuna sahiptirler. *+qa* ekiyle kurulmuş söz öbeği bu durumda “eden” olarak yorumlanabilir: *üç kögürçgän atayî laçinga qavitur ärkän*^{ix} “üç güvercin yavrusu doğan tarafından yakalanırken”.¹¹ Bununla birlikte *+qa* ile yapılmış yönelme durumu ettirgen yapılarda da kullanıldığından, ettirgeni yok saymak için biçimsel bir ölçüt değildir. Çünkü biraz yapay da olsa şu şekilde bir çeviri yapmak da mümkündür: “üç güvercin yavrusu doğanın yakalamasına fırsat verirken / doğana kendilerini yakalatırken”. Bu tür cümlelerin ettirgen olmayan karakterini kanıtlamak istersek başka ölçütleri göz önünde bulundurmalıyız.

IV.

(1) Ettirgen cümlelere kıyasla söz öbeğinin iç yapısında önemli farklılıklar gösteren ^{-o}t- ile genişletilmiş fiillerden oluşan birçok cümle bulunmaktadır. Edilgen olarak değerlendirilen böyle cümlelerde, *+qa* eki ile oluşturulmuş bir yönelme yerinde *üzä* edatını görürüz: *algu burxanlar üzä ögütmiş iduq nomluq ät’öz*^x “bütün Budalar tarafından övülmüş kutsal beden”¹² *üzä* edatının baş işlevlerinden biri araç görevi üstlenmesidir.¹³ *üzä*, açıkça ettirgen olan cümlelerde (*+qa*’nın olduğu durumlarda) kullanılmaz. *üzä* ile olan değişim, edilgen olarak yorumlamak istediğimiz bazı cümlelerdeki *+qa*’lı yönelme durumunun ettirgen cümlelerde de olduğu gibi bulunma durumu olarak anlaşılmadığını göstermektedir. Bu cümlelerde “araç yönelme durumu” açıkça tanınır ve edeni belirtmek için kullanılır.¹⁴ Bu cümlelerin etkene dönüştürülmesiyle *+qa* ekiyle kurulmuş söz öbeği özne olur. Açık ettirgen

⁷ Uig II 80 Z. 63 vd.

⁸ TT VI 68, 74, 114 vd.

⁹ Uig III 54 Z. 16 vd.

¹⁰ Bkz. PRITSAK 42.

¹¹ S. O. Anm. 4.

¹² Suv 615, 1. (bkz. RADLOFF-MALOV’un baskı hataları dizini)

¹³ Birkaç kullanım: dişlerle parçalamak (Uig.IV A 71), “Bir aletle doğramak” (Uig. II 61 Z. 17), “suyla yıkamak” (Lieder 74). Vasıta anlamındaki *üzä*’ye araç eki denilen *+in* ile paralel olarak ihtiyaç duyulur (Suv 388, 8)

¹⁴ Birkaç kullanım: *suvqa qayıntur-* “suda / suyla pişirmek (Heilkunde I 106), *otqa köyür-* (bir şeyi ateşte yakmak/kavurmak) (Heilkunde I 179) Geçişsiz *köy-* “kavurmak” bazen yönelme eki *+qa* ile (TT V 80 Anmerkung; Suv 624,17) bazen de araç eki olarak adlandırılan *+m* ekiyle araç durumu kazanabilir. (Suv 641,1) Yönelmenin neden bildiren benzer bir kullanımı da *+qa qorq-* “birinden ya da bir şeyden korkmak” *+qa bälüglä-* (bir olaydan korkmak, bir şeyden dolayı üzülme, *+qa ärsi-* “birinden iğrenmek, nefret etmek”

cümleler, +*qa* ile kurulmuş söz öbeğinin özne haline geldiği bir dönüşüme izin vermez. Yani burada her iki cümle türünün yapılarında bir fark söz konusudur.

(2) Yukarıda¹⁵ belirtili nesneli ettirgen bir cümleden söz ettik. Dolayısıyla, bu cümleler bir belirtili nesne alabilirler. Buna karşılık, edilgen olarak yorumladığımız -*o*- ekli fiilli cümleler hiçbir zaman belirtili nesne almazlar. Geçişli değıllerdir. Bununla birlikte, bu tür cümlelerdeki -*o*-'li fiillerin geçişsizlik ilkesiyle ilgili başka bir gösterge daha vardır. -*o*-'li fiillerin edilgen olarak yorumlanmasının uygun görüldüğü yerlerde, bu fiillerin genellikle -*l*- (-il, -ul- vb.) ile genişletildiği görülür. -*l*- eki sık sık geçişli fiillerden geçişsiz fiiller yapar.¹⁶

Önce, *qavšat*- fiilinin -*l*- ekiyle genişlemediği şu cümleye bakalım¹⁷: *yidi äniükläringä ...qavšadip...turmiš^{xi}* “yedi yavrusu tarafından kuşatılmıştı.” Bir diğere örnek, -*l*- ile genişletilebilen *qavšat*- fiilini içerir: *m(ä)n inčip t(ä)ngri qizlariliğ tirin quvraq üzä quršadilu qavšadilu t(ä)ngriden višayliğ mängiläriğ q(a)lti tapimča täginürümtä^{xii}* “Tanrıçalar tarafından kuşatılırken ilahi zevklerin tadını çıkarırken”¹⁸. *ağırla*- “ağırlamak (birini)” fiilinde de durum benzerdir: *üküşkä ayatmiš ağırlatmiš^{xiii}* “birçoklarınca ağırlanmış”.¹⁹ Ve -*l*- ile genişletilmiş: *bodis(a)t(a)vliğ ariğ tirin quvraq üzä ağırladilur^{xiv}* “Bodisatva'nın idarecileri tarafından ağırlanır.”²⁰ Berlin'deki Altun Yaruk²¹ yazmalarından birinde şu kullanıma rastlıyoruz: *inča q(a)lti uluğ i iğaç küçlüğ qatiğ yiilkä toqitip qamilmış täg^{xv}* “güçlü bir rüzgar tarafından vurulmuş ve devrilmiş büyük ağaçlar gibi” Petersburg'daki Sütraların blok baskısında²² *toqitip* yerine genişletilmiş biçimi *toqidilip* yer alır. Anlam aynıdır. Söz konusu örneklerde -*l*- eki hiçbir anlambilimsel içeriğe sahip değildir. Sadece -*o*-'li fiillerin geçişsizliğini vurgulama görevini üstlenir. Edilgen olduğunu düşündüğümüz cümleler ve ettirgen cümleler arasında başka bir yapısal farkı daha belirtmiş olduk. Bunlar, diğereinden daha fazla çekirdek tümceye sahip olabilirler.

(3) Edilgen olarak anlamlandırdığımız -*o*-'li fiillerle kurulmuş cümlelerin ettirgen olmadığıyla ilgili başka işaretler de bulunmaktadır. Ettirgen cümlelerden ziyade bu cümlelerde bazı sözlükbirimsel kapsam genişlemeleri bulunmaktadır.

¹⁵ S. O. Anm. 9.

¹⁶ Aç- “açmak”tan açıl- “açılmak” (çiçek vb.) (Uig II 57 m. 5; ETS 100 Z. 275 vd.), tök- “dökmek”ten tökül- “dökülmek, çözülmek” (cansız vücut) (TT VI 444) yar- “yarmak, yarıl- “yarılmak, açılmak”(çiban, ülser) (Heilkunde I 188, 189) vd.

¹⁷ Suv 609, 19.

¹⁸ Uig II 30, 30.

¹⁹ Suv 607, 15 Hüen-tsang II 1789'da da benzer bir durum var.

²⁰ ETS 76 Z. 72.

²¹ Signatur T II S 32a Ay 3, Zeile I

²² Suv 625, 14.

(a) Ettirgen cümlelerin öznesi her zaman insandır. Bir kişi başka birini bir şey yapması için yönlendirir. Ancak, edilgen olarak yorumlanan cümleler insan olmayan öznelere de sahiptir: *alqu burxanlar üzä ögütmiş iduq nomluğ ät'öz* “Bütün Budalar tarafından övülmüş kutsal beden.”²³

(b) Dahası, *-t-* ekinin, asla açıkça ettirgen olarak kullanılmadığı bir dizi fiil vardır.²⁴ Bunlar özellikle de düşmanca ya da zorlayıcı hareketler bildiren belirli fiillerdir.²⁵ Burada öznenin hareketle hiç ilgisi olmadığı için temelde ettirgen bir yorum zordur: *ärtimlig törükä singirdip*^{xvi} “ölümlü (şeytan) tarafından yutulmuş.”²⁶ Son iki argüman kuşkusuz daha zayıftır. Cümlenin yapısını değil, yalnızca sözlükbirimsel kapsamın daralmasını veya genişlemesini etkilerler.

V.

Bir dizi olgu, *-^ot-* ekli fiillerle oluşan belirli cümlelerin ettirgen yorumlamasını reddetmek için bir nedene sahip olduğumuzu gösterir. Burada edilgen olarak açıklanabilecek farklı bir cümle tipi bulunur. Macarca²⁷ ve Mançucada ettirgen ve edilgen arasında bir ilişki olduğu bilinmektedir.²⁸ Uygurca edilgenlik eki *-^ot-*'nin tarihsel olarak ettirgenlik ekine dayandığını varsaysak bile, bu yorumun ancak belirli yapaylıklarla mümkün olduğu durumlarda bile yapıyı ettirgen olarak yorumlamak yanlış olur. Ettirgen ve edilgen, esasında iki ayrı kategoriye aittir.²⁹ “Basit fiil-Ettirgen” karşıtlığı anlambilimsel düzlemdeyken sözdizimsel düzlemde de “Etken-Edilgen” karşıtlığıyla karşılaşırız. “Ettirgen-Edilgen” ilişkisi, “Ettirgen–Dönüşlü” ilişkisi vb. düzlemine yerleştirildiğinde belirsizleşir. Böylece, örneğin, eski Türk dili hakkındaki son araştırmalarında NASILOV (1963),³⁰ AMONŽOLOV (1969)³¹ ve KONDRAT’EV (1970)³² edilgen ve ettirgenin yanısıra dönüşlü ve işteşlik için de yanılıcı olan “Diathese”^{xvii} (çatı) (rusça: zalog) ifadesini kullanmıştır.

Edilgenlik eki olan *-^ot-* nin ettirgenlik ekine dayandığını kabul edersek, bu ekin bazı durumlarda anlambilimsel değerini kaybettiğini ve yalnızca cümledeki sözdizimsel ilişkileri netleştirmeye yaradığını belirtmeliyiz. *-^ot-* eki bunun yanısıra hala kendi eski anlambilimsel

²³ Suv. 615, 1. (bkz. RADLOFF-MALOV'un baskı hataları dizini!) Ayrıca bkz. Suv 625, 14'de belirtilen örnek.

²⁴ sävit- ayat- (Hüen - Tsang II 1782), ayat- ağırilat- (Suv 607, 15), ÖGÜT- (Suv 615,1), alqatmış (BE 682, 20 vd.)

²⁵ qavüt- (Suv. 620, 21), singird- (Suv. 638, 17; 617,6; 641, 6) toqit- (Suv Berlin T II S 32^a Ay 3, Zeile 1).

²⁶ Suv. 638,17

²⁷Bkz. KRAUSE 148.

²⁸ GABELENTZ 516, 518.

²⁹ Bu ve bazı görüşleri arkadaşım Bay Dieter Maue ile yaptığım konuşmaya borçluyum.

³⁰ NASILOV 29F.

³¹ AMANZOLOV 68, 72, 75, 77.

³² KONDRAT’EV 25.

işlevinde kullanılıyorsa, eşzamanlı dil inceleme ilkelerinin gereği olarak iki sesteş ekten söz etmek gerekir.

Aslında edilgeni ifade ettiği anda ekin anlambilimsel işlevi ikincil olarak kabul edilmelidir. Ettirgenlik, ne de olsa yalnızca basit fiilin sözlükbirimsel bir varyantıdır. Edilgen ise sözdizimsel bir kategoridir. Tarihsel ikincil işlev, bu nedenle, *-^ot-* ekinin temel işlevi olur.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

AMANŽOLOV, A. S.: Glagol'noe upravlenie v jazyke drevnetjurkskich pamjatnikov. Moskva 1969.

BE = TEKİN, ŞİNASI: Buyan evirmek (sevâbn tevcihi). Reşid Rahmeti Arat için. Ankara 1966. 390-411. (Türk kültürünü araştırma enstitüsü yayınları 19, A 2.)

GABELNTZ, H.C. VON DER: Über das Passivum. Eine sprachvergleichende Abhandlung der phil.-hist. Cl. der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 3. 1861. 449-546.

ETS = ARAT, REŞİT RAHMETİ: Eski Türk şiiri. Ankara 1965. (Türk tarih kurumu yayınlar 7, 45.)

Heilkunde I = RAHMATI, G. R.: Zur Heilkunde der Uiguren. [1]. Berlin 1930. (Aus: Sitzungberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. KI. 1930, 24. 452-473.)

Hüen-tsang II = GABAIN, ANNEMARIE VON: Briefe der uigurischen Hüentsang Biographie. Berlin 1938. (Aus: Sitzungsberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. KI. 1938, 29. 371-415.)

KONDRAT'EV, V. G.: Očerki grammatiki drevnetjurjskogo jazyka. Leningrad 1970.

KRAUSE, WOLFGANG: Handeln und Leiden im Spiegel der Sprache. Forschungen und Fortschritte 34. 1960. 145-150.

Lieder = BANG, WILLI ve G. R. RAHMATI: Lieder Aus Alt-Turfan . Asia major 9. 1933. 129-140.

NASILOV, V. M.: Drevne-ujgurskij jazyk. Moskva 1963. (Jazyki zarubežnogo vostoka i Afriki.)

PRITSAK, OMELJAN : Das Alttürkische. Handbuch der Orientalistik. I. Abt. Der Nahe und der Mittlere Osten, Bd. 5 Altaistik, Abschnitt I Turkologie. Leiden –Köln 1963. 27-52.

Suv= RADLOV, V. V. ve S. E. MALOV: Suvarnaprabhāsa. (Sutra zolotogo bleska.) Tekst ujugurskoj redakzii. Sanktpeterburg 1913. (Bazı durumlarda Berlin'deki Alman Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü el yazmalarına göre de aktarıldı.)

TT V = BANG, WILLI ve ANNEMARIE VON GABAIN: Türkische Turfan Texte. V. Berlin 1931. (Sitzungsberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften. Phil. –hist. KI. 1931, 14. 323-356.)

TT VI = RAHMATI, G. R. : Türkische Turfan-Texte VII. Mit. Sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eerhardt. Berlin 1937. (Abhandlungen der Preuss. Akademie der Wissenschaften. Phil. –hist. KI 1936, 12.)

TTX= GABAIN, ANNEMARIE VON: Türkische Turfantexte X. Das Avadāna des Dämon Ātavaka. Tadeusz Kowalski tarafından düzenlenmiştir. Aus dem Nachlass herausgegeben. Berlin 1959. (Preuss'un tezleri. Berlin Bilimler Akademisi. Dil, Edebiyat ve Sanat Dersi 1958, I.)

Uig II=MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl: Uigurica II. Berlin 199. (Königl. Preuss Tezleri. Bilimler Akademisi. Phil. hist. C1. 1910,3.)

Uig III=DERS.: Uigurica III. Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII). Berlin 1922. (Preuss tezleri. Bilimler Akademisi. Phil. hist. K1. 1920, 2.)

Uig IV=DERS.: Uigurica IV. Hrsg. Von A. Von Gabain. Berlin 1931. (Preuss Konferans Bildirileri. Bilimler Akademisi. Phil. hist. K1. 1931,24. 675-727.)

ⁱ Çevirenin notu: Tırnak içindeki ifade orijinal metinde şöyledir: “der Falke packte die Jüngste (von den Tauben).”

ⁱⁱ “während 3 junge Tauben vom Falken gepackt werden”

ⁱⁱⁱ Orijinal metinde “Dativ” olarak geçen terim, yerine göre “yönelme”, “yönelme durumu” ve “yönelme durum eki” olarak çevrilmiştir.

^{iv} Handbuch der Orientalistik

^v “geliebt werden” (d.h. Liebe hervorrufen)

^{vi} “veranlassen, daß man schreibt”

^{vii} “veranlassen, daß man liest”

^{viii} “darauf (sprach) die Königin Bhādra, um den König zu veranlassen, sie zu Lieben.” Aslında bu yapılar Türkiye Türkçesinde şu yapıya karşılık gelir: “onun için Batra Hatun hükümdara kendisini sevdirmek için.”

^{ix} “während 3 junge Tauben vom Falken gepackt werden”

^x “der heilige Dharma-Körper, der von allen Buddhas gelobt worden ist.”

^{xi} “sie war von ihren 7 Jungen umringt worden”

^{xii} “während ich von der Schar der Götterädchen umringt wurde und nach Beliben die göttlichen Freuden genoß”

^{xiii} “der von vielen geehrt (Hend.) wird.”

^{xiv} “er wird von der reinen Schar (Hend.) Bodhisattvas geehrt.”

^{xv} “wie große Bäume (Hend.), die von einem starken (Hend.) Wind getroffen worden und umgefallen sind.”

^{xvi} “er is vom (Dämon der) Unbeständigkeit verschlungen worden.”

^{xvii} Bu terim Antik Yunanadaki etken, edilgen ve orta çatıyı kapsayan “çatı” olgusunu karşılar.